

حاشیه‌نشینی و بزهکاری، راهکارهای عملی مددکاران اجتماعی در خصوص توسعه محلی به منظور رفع مشکلات ناشی از حاشیه‌نشینی

جعفر ابراهیمی^۱

میر فرهاد صدیق‌محمدی^۲

چکیده

مقاله حاضر درباره مطالعه پدیده حاشیه‌نشینی و بزهکاری و ارایه راهکارهای عملی مددکاری اجتماعی است. مطالعه‌های موجود نشان می‌دهد که بین حاشیه‌نشینی و جرایم و بزهکاری اجتماعی رابطه معنی‌داری وجود دارد. در پایان مقاله راهکارهای عملی مددکاران اجتماعی در خصوص توسعه محلی، به منظور رفع مشکلات ناشی از حاشیه‌نشینی و در نتیجه کاهش جرایم و بزهکاری‌های اجتماعی ارایه گردید.

واژگان کلیدی: حاشیه‌نشینی، بزهکاری، جرایم، مددکاری اجتماعی.

مقدمه

حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی گروه‌های کم درآمد شهری جلوه‌ای از فقر شهری و عملکرد فضا به‌عنوان بستر بازتولید فقر است. حاشیه‌نشینی در اشکال متفاوت آن از آلونک‌ها و زاغه‌های درون شهر تا سکونتگاه‌های غیررسمی پیرامون آن و در مکان‌ها و زمان‌های متفاوت تنها براساس محرومیت شدید و مستمر از معیارهای متعارف و

۱- عضو هیأت علمی گروه علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلیخال.

E-mail: ebrahimi_aukh@yahoo.com

۲- عضو هیأت علمی گروه مدیریت دانشگاه آزاد اسلامی واحد خلیخال.

استاندارد کیفیت زندگی شهری، مسکن، زیرساخت‌ها، خدمات، قابل تشخیص و تعریف است که بر مبنای ویژگی‌های ساکنان آن، مبدأ مهاجرت آن‌ها، ساختار اشتغال و میزان ادغام آن‌ها در زندگی اقتصادی، اجتماعی شهرها.

حاشیه‌نشینی را می‌توان با توجه به وضعیت افراد حاشیه‌نشین و سبک زندگی آنان تبیین کرد. افراد حاشیه‌نشین کسانی هستند که در محدوده اقتصاد شهر زندگی می‌کنند و جذب نظام اجتماعی - اقتصادی شهر نشده‌اند. علت جذب نشدن آن‌ها یکی مشکل مسکن ناشی از درآمد پایین و دیگری تفاوت رفتار آنان با رفتارهای متعارف شهر و نیز با افرادی است که با همان سطح درآمد در شهر زندگی می‌کنند (زاهد زاهدانی، ۱۳۶۹: ۷).

حاشیه‌نشینی از پیامدهای توسعه ناهم سو و بدریخت در نظام شهرنشینی است. بیش از ۵۰ درصد از جمعیت جهان در شهرها سکونت دارند، فضاهایی منطقه‌ای که بستری گسترده از ساختارهای خرد و کلان ارتباطی، تعارض‌های اجتماعی و خشونت‌های سازمان‌یافته را ترسیم می‌نماید. بسیاری از مسائل اجتماعی - اقتصادی و سیاسی در کشورهای در حال توسعه ناشی از رشد و گسترش بدریخت نظام‌ها و فضاهای شهرنشینی بوده است.

ویژگی کجروی‌های اجتماعی که به حاشیه‌نشینان نسبت داده می‌شود (به‌خصوص در کشور ما) فراگیر است، فرهنگ حاشیه‌نشینان نسبت به فرهنگ شهرنشینان این است که، هر یک از این افراد، اغلب فرهنگ زادگاه خویش را به همراه دارند. اما به تدریج جذب فرهنگ شهری می‌شوند که در آن مأوا گرفته‌اند (همان).

ساکنان سکونتگاه‌های غیررسمی (حاشیه‌نشینان) بیشتر افراد مهاجر روستایی و عشایر و کمتر شهری هستند، این افراد به دلیل ناهمگونی با محیط شهری پس زده می‌شوند و به تدریج در کانون‌هایی به هم پیوسته یا جدا از یکدیگر، در قسمت‌هایی از حاشیه شهر، سکنی می‌گزینند. این به حاشیه رانده شدن گویای وجود طبقه‌ی مسلط (ساکنان شهری) و طبقه‌ای فرودست (حاشیه‌نشینان) است که جدا از تفاوت در موقعیت جغرافیایی - مکانی شهری، یکی جنبه متن، اصل، هدایت‌کننده اقتصاد و جریان‌های

پولی و تجاری و دیگری نقش حاشیه‌ای و فرعی پیدا می‌کند (ربانی و دیگری، ۱۳۸۱: ۸۶).

در روند توسعه شهرنشینی به ویژه بعد از انقلاب صنعتی و قرن نوزدهم با دگرگونی ساختار اجتماعی - اقتصادی سنتی، توزیع نابرابر منابع و تسهیلات در فضای منطقه‌ای توسعه یافته‌است که با وضع مناسبات نوین اجتماعی، زمینه‌ساز شکل‌گیری ساختار از ریخت افتاده‌ای از توسعه بوده‌ایم. در این ساخت به نقل از چارلز آبرامز: «محدوده‌های فاقد یا تقلیل یافته‌ای از تسهیلات و خدمات شهری به وجود آمدند که حاشیه‌نشینان بوده و در چرخه شهرنشینی دروازه بانان اجتماعی نامیده شدند.» (زاهدی، ۱۳۸۲: ۳۵).

حاشیه‌نشینی در ایران

در ایران حاشیه‌نشینی یا زیست حاشیه‌ای سابقه‌ی چند قرنی دارد. بسیاری از اقوام مهاجر به ویژه ترک زبانان آسیای میانه، با اجازه یا بی‌اجازه‌ی سلطان از شرق به غرب می‌کوچیدند و در اطراف شهرهای محصور در برج و بارو چادر می‌زدند و اگر قدرت می‌یافتند طی دستبردهای زورمدارانه به شهر، بالاخره روزی آن را اشغال می‌کردند (مشکور، ۱۳۷۵: ۱۴۱).

حاشیه‌نشینی در ایران مولود توسعه برون‌زای کشور و محوریت یافتن شهر به عنوان کانون تحولات صنعتی، توسعه اقتصادی و نوسازی کشور است. این فرایند از دوران حکومت رضاشاه پهلوی آغاز و روز به روز گسترده‌تر می‌شود. افزایش سطح رفاه جامعه شهری و تمرکز ارائه خدمات در شهر و به حاشیه رانده شدن روستائیان و عشایر سبب مهاجرت آنان به شهرها و روی آوردن به زندگی حاشیه‌نشینی شده است (پیران، ۱۳۸۰: ۳۱).

بخش دردناک و همیشه همراه شهرهای ایران، سایه معلول و دردسز آفرینی به نام زاغه‌نشینی، کپرنشینی، آلونک‌ها و حاشیه‌نشین‌ها بوده‌اند که چون بختکی، از یک سو محصول فضولات پالایش نشده اقتصاد نامتوازن شهری و فرهنگ فقر از سوی دیگر خود صادرکننده فهرست ناهنجاری‌ها و کژمداری‌های رفتاری به دایه دوست

نداشتنی‌شان، یعنی شهرها و شهری‌ها هستند (روزنامه ایران، سال یازدهم، شماره ۳۱۹۹، مرداد ۱۳۸۴).

رشد شتابان شهرنشینی و افزایش میزان مهاجرت روستائیان به شهرها مسئله سکونتگاه‌های غیر رسمی و مسکن نامناسب را پدید آورده است. در اثر مهاجرت، ترکیب جمعیت شهرهای بزرگ به کلی جنبه طبیعی خود را از دست می‌دهد. مهاجرت‌های روستائی و رشد سریع شهرنشینی و ظهور حلبی‌آبادها مکان دائمی فقرا بوده است. زیرا صاحب‌خانه‌ای نیستند و در کپرها زندگی می‌کنند. درارتباط با حیات اقتصادی، ساکنان حلبی‌آبادها در شهرها کار می‌کنند، خصوصاً در بخش ساختمان سازی شاغل هستند یا به خرید و فروش سیگار و مواد مخدر اقدام می‌نمایند. مطالعات متعدد انجام شده در شهرهای مختلف نشان می‌دهد که اگر چه سابقه شهرنشینی در شهرهای ایران به سال‌های ۱۳۰۰ بر می‌گردد، ولی شدت و رواج آن در دهه‌های ۴۰-۵۰ بوده است. سکونتگاه‌های غیررسمی در ابتدا از تهران شروع شده است. پیدایش اولین اجتماعات آلونک نشین در تهران به سال ۱۳۱۱ بر می‌گردد. اما رشد و گسترش آن از سال ۱۳۳۵ به این طرف است. افزایش قیمت نفت و تزریق یکباره آن به اقتصاد ایران سطح درآمد سرانه را به صورت چشمگیری افزایش داد. از سوی دیگر ثروتی که از زمین‌های تقسیم شده نصیب مالکان کرده بود آن‌ها را وسوسه کرد تا به سوی شهرها بیایند. در فرایند تقسیم ثروت ناشی از افزایش قیمت نفت و نیز نتایج این توزیع نامتوازن، روستاها هر روز سهم بیشتری از توسعه نیافتگی را به خود اختصاص می‌دادند. با فروش زمین‌ها و سرمایه‌ای اندک به سمت شهرها هجوم می‌آوردند. غافل از این که با آن پول کم و مهارت نداشته، فرصتی برای زیست شهری نخواهند داشت. بدین ترتیب، سهم آن‌ها از شهرها، تنها اقامت در حاشیه آن‌ها بود. پس از انقلاب این نیروی مهاجر با رشد جمعیتی ۵ درصدی هم روبرو شد. چنان که جمعیت ایران از ۳۶ میلیون در سال ۵۷ به ۵۸ میلیون در سال ۷۰ رسید. با این حال برنامه اول و دوم اقتصادی هم توجه خاصی به موضوع اشتغال نکرد، در نتیجه نرخ بیکاری از ۹/۱ درصد در سال ۵۷ به ۱۴/۹ درصد در سال ۸۰ رسید و تعداد بیکاران به ۳ میلیون نفر در سال ۸۰ رسید.

در میان وضعیت اجتماعی گروه بیکاران، حاشیه‌نشینان و روستائیان و اثرات واکنش آن‌ها بر معادلات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران در خور توجه است. این روند تا آن‌جا پیش رفت که هم اکنون یک هشتم جمعیت شهری کشور به صورت سکونتگاه‌های غیررسمی در کناره شهرهای بزرگ زندگی می‌کنند. این رقم در ۱۰ سال آینده ۲ برابر خواهد شد (روزنامه ایران، شماره ۳۱۹۹، مرداد ۱۳۸۴).

زمانی که روستائیان بی‌زمین از انزوا می‌گریزند و به حاشیه شهرها روی می‌آورند، در واقع به نوعی انتخاب دست می‌زنند. آنان فلاکتی را رها می‌کنند و فلاکتی دیگر را برمی‌گزینند. به نظر آن‌ها شهر افق امکانات و آزادی است، حرکت اینان تحت تاثیر دو عامل گریزاننده در موطن و جذب‌کننده در شهرهای کلان می‌باشد (شکویی، ۱۳۵۴). زمانی که ساختار کلان در توزیع سرمایه با ایجاد نابرابری برخی از فضاهای منطقه‌ای مثل روستاها و شهرهای کوچک را محروم می‌نماید، به خلق پاره‌ای از نظام‌های وابسته، حاشیه‌ای، عقب‌مانده، سکونتگاه‌های غیرقانونی و مهاجر Marginal-Illegal دامن می‌زند. از آن‌جا که غفلت برنامه در پرداختن به بخشی از جمعیت کشور، موجب منتفی شدن نیاز مردمان به سرپناه نمی‌شود. بنابراین حاشیه‌نشینان حذف یا فراموش شده، نیاز به مسکن و سرپناه خود را در چارچوب‌های غیر رسمی تدارک می‌بینند که آسیب‌های محیطی نیز از پیامدهای آن خواهد بود (امکچی، ۱۳۷۰).

جمعیت شهری کشورهای در حال توسعه در ۲۰ سال آینده (۲۰۲۵) با رشد بسیار انبوه با ۷۰ میلیون نفر در سال به ۴/۴ میلیارد نفر خواهد رسید. در گزارش UN. Habitat آمده در ۳۰ سال آینده دو میلیارد نفر در سکونتگاه‌های غیرقانونی، ناسالم و شلوغ اطراف شهرها خواهند بود. افریقا با بالاترین نرخ رشد ۷۱/۹٪، اقیانوسیه ۲۴/۱٪، آسیای مرکزی و جنوبی ۵۸٪، شرق آسیا ۳۱٪، غرب آسیا ۳۳/۱٪، آمریکای لاتین و حوزه کارائیب ۳۱/۹٪، آسیای جنوب شرقی ۲۸٪، دارای جمعیت ساکن غیر رسمی و ناسالم از نظر بهداشت و خدمات شهری هستند. گام یازدهم در هدف هفتم برنامه جهانی توسعه هزاره سازمان ملل (MDP, UN) به اسکان ۱۰۰ میلیون نفر در سکونتگاه‌های دارای امکانات بهداشتی و خدمات شهری اذعان دارد (۲۰۰۵ اکتبر، UN. Habitat).

پژوهش‌هایی که سال‌های پیش در شهرهایی با جمعیت متفاوت انجام گرفته حاکی از این است که افزایش فزاینده‌ی جرم (منجر به احساس ترس، ناامنی، انزوا و کاهش همبستگی) با انباشت جمعیت رابطه‌ی مستقیم دارد (شیخاوندی، ۱۳۷۹: ۲۹۸).

در کشور ایران پژوهش‌هایی نیز از سال ۱۳۸۲ از طرف شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران - وزارت مسکن و راه تحت عنوان «شرح خدمات توان-مهندسی سکونتگاه‌های غیررسمی» در برخی از شهرهای متروپل و متوسط اجرا شده است که نتایج برخی از این شهرها گزارش شده است. خود محقق هم اینک در یکی از این طرح‌ها که در شهر پارس‌آباد اجرا می‌شود مشارکت علمی و اجرایی دارد که نتایج آن بعد از تایید سازمان مربوطه طی یک مقاله از طرف شرکت مهندسی مشاور آرمان پویس طرح گزارش خواهد شد.

مهم‌ترین سؤال بعد از ارائه و دریافت این آمارهای شهرنشینی نزد پژوهشگران علم اجتماع این است که منبع اصلی این افزایش درصد عظیم جمعیت فضا‌های شهری و اطراف آن چیست؟ پیتزگیزوسکی و توماس هومردیکسون در پژوهش شهرنشینی و خشونت بستر مهمی از این افزایش جمعیت را عامل مهاجرت روستائیان و مناطق فاقد امکانات رفاهی به شهرهای بزرگ دارای توزیع بهینه تسهیلات و خدمات شهری می‌دانند.

جدول شماره (۱): نرخ شهرنشینی برحسب مناطق جهان در حال توسعه

منطقه	۱۹۸۰-۹۰	۱۹۹۰-۲۰۰۵
آفریقای جنوب صحرا	۴/۸	۵/۸
شرق آسیا	۴/۳	۳/۲
چین	۲/۳	۱۲/۱
آسیای جنوبی	۳/۹	۴/۰
خاورمیانه و شمال آفریقا	۴/۶	۴/۷
آمریکای لاتین	۳/۹	۳/۱

جدول (۲): سهم مهاجرت در رشد شهرنشینی جهان در ۱۹۷۰-۹۵^۱

مناطق جهان	جمعیت شهرنشینی (هزار نفر)		حجم مهاجرت به شهرها (هزار نفر)	درصد سهم مهاجرت در رشد شهرها
	۱۹۷۵	۱۹۹۵		
آفریقا- تانزانیا	۱۶۰۲	۸۹۷۱	۴۱۷	۸۴/۹۶
آمریکای لاتین، برزیل	۶۶۷۹۳	۱۱۵۶۷۴	۱۹۳۴	۵۹/۳۵
آسیا، ایران	۱۵۲۴۰	۳۱۰۶۶	۵۰۵	۴۷/۸۴

دلایل اصلی مهاجرت در نقاط مختلف جهان در پیوستار مهاجرتی شهر- روستا متفاوت است. (جاذبه شهری یا دافعه روستاها) مثلاً بر عکس مناطق آسیای غربی و آمریکای لاتین در نواحی آسیای جنوبی و آفریقا دافعه روستاها بزرگ‌ترین عامل مهاجرت بوده است. با وجود این تمایزها در آینده (۲۰۱۵) سهم شهرنشینی و مهاجرت و سکونتگاه‌های غیررسمی هم‌چنان روندی رو به رشد خواهد داشت.

جدول شماره (۳): جمعیت شهرنشینان تا سال ۲۰۱۵

مناطق جهان	%-۱۹۵۰	%-۱۹۹۵	۲۰۱۵	% متوسط رشد ۱۹۵۰	% متوسط رشد ۱۹۹۵	% متوسط رشد ۲۰۱۵
آفریقا	۱۴/۵	۳۴/۷	۵۳/۹	۴/۷	۴/۴	۴/۴
تائزانی	۳/۸	۲۴/۴	۳۶/۳	۷/۱	۵/۹	۵/۹
آسیا	۱۶/۴	۳۴/۵	۵۰/۱	۴/۱	۳/۱	۳/۱
ایران	۲۷/۰	۶۰/۴	۶۹/۷	۵/۱	۴/۰	۴/۰
آمریکای مرکزی	۳۹/۷	۶۸/۳	۸۲/۳	۴/۸	۳/۲	۰/۷
پاناما	۳۵/۷	۵۴/۹	۶۲/۸	۴/۲	۲/۷	۲/۴
اروپا	۵۶/۲	۷۵/۰	۸۲/۲	۱/۷	۰/۷	۰/۷
بریتانیا	۸۴/۲	۸۹/۵	۹۱/۴	۰/۷	۰/۳	۰/۳
آمریکای شمالی	۶۳/۹	۷۶/۴	۸۵/۰	۲/۸	۱/۷	۱/۵
ایالات متحده	۶۴/۲	۷۶/۲	۸۰/۴	۲/۷	۱/۲	۱/۱
اقیانوسیه	۶۴/۴	۷۰/۹	۷۸/۸	۲/۹	۱/۶	۱/۶
زلاندنو	۷۲/۵	۸۴/۳	۸۶/۸	۲/۷	۱/۰	۱/۰
آمریکای جنوبی	۴۳/۲	۷۸/۰	۹۰/۰	۴/۶	۲/۸	۱/۸
آرژانتین	۶۵/۳	۸۷/۵	۹۰/۶	۲/۸	۱/۶	۱/۳

به گزارش سازمان بهزیستی کشور پیش‌بینی می‌شود تا پایان دهه ۱۳۸۰، ۱۵ میلیون از روستائیان کشور به شهرها مهاجرت نموده و این امر بیش از دهه‌های ۶۰-۵۰ به صورت یک مسأله اجتماعی در ایران خواهد بود (میری‌آشتیانی، ۱۳۸۲). مهاجرت و هجوم از مناطق روستایی به شهرها بیشتر از همه در کشور ایران بر اثر جاذبه شهری متروپل‌ها و جهت اشتغال و کار و خشکسالی برخی از روستاها در این دهه بوده است، به خصوص در جنوب کشور مهاجرت روستائیان به شهرهای بزرگ اصفهان، زابل، کرمان، شیراز در این دهه شدت داشته است. گرچه بخش بزرگی از مهاجرت در شهر اصفهان در منطقه زنبیه از دوران جنگ تحمیلی امری پذیرفته شده بوده است (تلخیص نتایج تحقیقات طرح‌های شرح خدمات توان‌مندسازی سکونتگاه‌های غیررسمی شرکت مادر تخصصی عمران و بهسازی شهری ایران در بین سال‌های ۹۰-۱۳۸۲ در چند شهر مطالعه شده).

مهم‌ترین اثر و بدترین پیامد ناگوار این مهاجرت عظیم به شهرها، شکل‌گیری و پیدایش بحران سکونتگاه‌های غیررسمی در کشور است. مطالعات نشان می‌دهد که حدود ۸۰ درصد سکونتگاه‌های غیررسمی شهرها را مهاجران روستایی تشکیل می‌دهند (همان‌منبع، ۱۵۰). مسلم است که انگیزه اصلی این حاشیه‌نشینان از اقامت و مهاجرت دست‌یابی به اشتغال و استفاده از فرصت‌های شغلی بهتر شهرها می‌باشد. در تحقیق نعمت‌الله تقوی در مهاجرت‌های روستا - شهری آمده که ۵۵٪ از مهاجران روستایی علل مهاجرت را کار و دست‌یابی به شغل بهتر ذکر کرده‌اند (میری‌آشتیانی، ۱۳۸۲: ۱۵۳). در تحقیقات اخیر مطالعه سکونتگاه‌های غیررسمی شهر تبریز در مناطق سیلاب گوشخانه، احمدآباد، طالقانی و مارالان، خلیل‌آباد و ... این موضوع تایید شده است (طرح شرح خدمات سکونتگاه‌های غیررسمی شهر تبریز، ۱۳۸۸).

انسان حاشیه‌نشین شخصیتی است که از حاصل برخورد با پیوند دو نظام فرهنگی متفاوت و احياناً متخاصم ظهور می‌کند. چنین موجود دو رگه‌ایی در زمان واحد نسبت به هر دو نظام فرهنگی احساس بستگی و تعلق خاطر دارد، ولی در عین حال خود را نسبت به هیچ کدام متعلق و متمایل نمی‌داند (روزنامه ایران، ۱۳۶۷). پژوهشگران و متخصصان تعاریف نظری بسیاری را برای حاشیه‌نشینی ذکر کرده‌اند و برای آن معادل‌های فارسی زاغه‌نشینی، کپر‌نشینی، اسکان غیررسمی - غیرقانونی، کانون‌های زیستی خودانگیخته، آلونک‌نشینی، زورآباد، حلبی‌آباد و حصیرآباد ذکر کرده‌اند (حاتمی - نژاد، ۱۳۸۲: ۱۴۹).

حاشیه‌نشینی در تقابل کشورهای پیشرفته و توسعه‌یابنده و به علت بروز نابرابری و تبعیض‌های اقتصادی - اجتماعی در اطراف شهرهای کلان شکل می‌گیرد (سمینار حاشیه‌نشینی، ۱۳۸۲، ج ۲، مقدمه). مناطق پیرامون شهرهای بزرگ که به‌طور کلی محصول رشد ناهمگون شهری و انباشت تعارض‌آمیز و تنش‌زای سرمایه و بیکاری روستایی و انهدام ارتباطات خانوادگی - سنتی می‌باشد (رئیس‌دانا، ۱۳۸۰: ۲۰). شیوه‌ای خاصی از اسکان که دارای ویژگی‌هایی غیر از روش‌های اسکان رسمی - قانونی و عرفی کشور در اطراف مراکز اصلی شهرنشینی می‌باشد (آقابخشی، ۱۳۸۲).

سکونتگاه‌های غیررسمی نابسامان، به گسست کالبدی پاره‌ای از نواحی مسکونی از پیکره کل شهر و در چارچوب کاهش میزان برخورداری از خدمات شهری- اجتماعی کیفیت سکونت از یک سو و از سویی دیگر به حاشیه رانده شدن و انزوای اجتماعی پاره‌ای از گروه‌ها در این گونه سکونتگاه‌ها اطلاق می‌شود.

فضاهای زندگی غیررسمی و نامتعارف شهری که بازتاب فضایی بیمارگونه از اقتصاد و مدیریت ضعیف برنامه‌ریزی فضایی- منطقه‌ای و معلول بی‌عدالتی‌های اجتماعی- اقتصادی در سطوح ملی استانی و محلی است (حاتمی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۱۴۹).
خانوارها و افرادی که در محدوده اقتصادی- اجتماعی شهر ساکن هستند. ولی جذب اقتصاد و اجتماع شهری نشده‌اند و در حاشیه فعالیت‌های زندگی مردم شهرنشین قرار گرفته‌اند.

اکثریت تعاریف بالا بار منفی از لحاظ مفاهیم و ساختارهای مرتبط را در خود نهفته دارد. این منفی‌نگری را شاید بتوان نقیصه‌ای در امر تعریف مفاهیم که نقطه آغاز هر پژوهشی است، دانست و بر تحلیل آتی محقق از مفهوم مورد پژوهش اثر سوء دارد (ساروخانی، ۱۳۸۳: ۹۲).

نظریه‌های حاشیه‌نشینی

نظریه ساخت‌یابی گیدنز

گیدنز معتقد است ساختار اجتماع انسانی از دو ویژگی و بعد برخوردار است:
الف) قواعد و قوانینی که در مناسبات اجتماعی و سلسله مراتب نظام اجتماع تعریف می‌گردد.

ب) منابع نظام که در امکانات و تسهیلات بیش‌تر با جلوه اقتصادی نمود پیدا می‌کند (آقابخش، ۱۳۸۲).

کنشگران از هر دو ویژگی ابعادی این ساختارها بهره می‌برند و در فرآیند کنش متقابل آن‌ها با شکل‌گیری الگوهای متغیری از نهادها و سازمان‌های انسانی به توزیع منابع ساختاری پرداخته و این روند در گستره‌ای زمانی- مکانی باز تولید، دگرگون و ساخت‌یابی می‌گردد (کسل، ۱۳۸۳: ۶۷).

نظریه کارکردگرایی ساختی مرتون

رابرت. سی. مرتون در روندی ساختاری به عنوان یکی از جلوه‌های کارکردی، انحرافات اجتماعی را ملاحظه نموده و در تقابل با روان‌شناسان جنایی- قضایی قرار می‌گیرد که انحراف اجتماعی افراد را به کشش‌های غریز و فردنگرانه ارتباط می‌دهند (سقاوت، ۱۳۸۳: ۵۰). در توزیع نقش و طرح سلسله مراتب قشریندی اجتماعی برخی از کنشگران از منابع ساختاری نظام کم بهره و یا بی‌بهره می‌شوند. مرتون معتقد است که در مطالعه رفتار انحرافی افراد بایستی دو گزینه اهداف جامعه یعنی پدیده‌های مطلوب مادی و معنوی مورد تأیید اجتماع و وسایل و ابزار تحقیق و ترسیم به اهداف ساختار اجتماعی لحاظ گردد (ریترز، ۱۳۸۰: ۱۴۴).

در مطالعه رفتار کژکارکردی سکونتگاه‌های غیررسمی دو مشخصه ساختی وجود دارد:

۱- طغیانگری

با عدم پذیرش اهداف و وسایل رسیدن به آن‌ها از سوی فرد حاشیه‌نشین جامعه روبرو هستیم. «و این امر وقتی حاصل می‌شود که فرد به دلیل ناکافی و قرارگرفتن در حاشیه فضای منطقه‌ای کلانشهر خود را از فشار معیارهای حاکم جامعه رهایی داده و سعی می‌کند نظم و مقررات طراحی شده پیشین را طرد کند و به راه‌هایی نوین با نظامی جدید و خودساخته برای تحقق اهداف خود خواسته متوسل می‌شود» (احمدی، ۱۳۸۴).

۲- نوآوری

فرد هدف‌های جامعه در کسب منابع و ثروت را پذیرفته و درونی کرده، بی آن‌که هنجارهای اخلاقی- قانونی ساخت کلانی جامعه، وسایل را پذیرفته باشد یا به ابزار تحقق اهداف بر اثر توزیع نابرابر منابع و وسایل ساختاری دسترسی داشته باشد. مرتون می‌گوید: «فرد در جایگاه حاشیه‌ای به گروه‌های چرخه‌ای جرم و بزهکاری پاسخ مثبت می‌دهد» (کوزر، ۱۳۸۲: ۲۶۸).

نظریه تحلیل پول در نظام مبادلات اقتصادی جرج زیمل

زیمل معتقد است: «در یک نظام ساختی با بافت مدرن شهری و حاکمیت مناسبات اجتماعی مابعد سنتی - صنعتی جامعه‌ای Gesellschaft نظام مبادلات اقتصادی کلاسیک بر مبنای اعتماد خویشاوندی جای خود را به اعتماد ساختی نظام‌مند بر مبنای پول قراردادی می‌دهد. قواعد و مقررات ساخت یافته توزیع پول در دراز مدت بستر فاصله زمانی - مکانی و ساختاری افراد جامعه از لحاظ بهره‌وری از منابع نظام می‌گردد» (ریتزر، ۱۳۸۰: ۱۵۷).

راهکارهای عملی مددکاران اجتماعی به منظور رفع مشکلات ناشی از سکونتگاه‌های غیر

رسمی

- علت‌یابی هرچرم نیازمند بررسی جامعی از ابعاد مختلف زیست شناختی، روان-شناختی و جامعه شناختی است.
- برخورد قاطعانه با قاچاقچیان و توزیع کنندگان مواد مخدر.
- ایجاد امنیت برای ساکنین محله از طریق افزایش نیروهای پلیس به گونه‌ای که نظارت کامل نیروهای پلیس را حس کنند تا از دست زدن به کارهای خلاف اجتناب کنند.
- کمک به اشتغال آن‌ها و آموزش فرهنگ شهرنشینی.
- ایجاد کارت‌های اعتباری موقت برای ساکنین محله و استفاده از امکانات و تسهیلات ویژه با استفاده از این کارت‌ها، که البته توزیع این کارت‌ها منوط به شناسایی خانواده‌های فقیر می‌باشد.
- سرشماری دقیق از مناطق حاشیه‌نشینی و جلوگیری از افزایش آن.
- استقرار مکان‌های تفریحی اعم از سینما، تئاترخانه، مجتمع‌های فرهنگی در مجاورت این منطقه.
- کمک به بازگشت مهاجرین خارجی.
- برخورد دلسوزانه با مسائل و مشکلات حاشیه و آگاهی یافتن از مشکلات آن‌ها.

- اعطای وام مصالح ساختمانی به سکونتگاه‌های غیررسمی برای تعمیر و مرمت خانه‌های شان.

پیشنهادها

برای متعادل‌سازی اختلاف بین سکونتگاه‌ها، ضروری است که از ریشه یعنی همان روابط اجتماعی، شروع کنیم. روابط یا قوانینی را که باعث انحصار، تمرکز و انباشت ثروت در دست عده‌ای خاص می‌شود، از میان برداریم و به جای آن‌ها، روابط و قوانینی را قرار دهیم که انحصارشکن و توزیع‌کننده‌ی متعادل ثروت باشند. طبیعی است که برای انجام این کار، برنامه‌ریزی بلند مدتی لازم است تا اولاً ضمن مطالعه‌ی وضع موجود آن دسته از روابط و قوانینی را که ایجاد انحصار و تمرکز می‌کنند، شناسایی کرده و میزان قوت آن‌ها را با توجه به سیستم روابط حاکم بر جامعه مشخص سازد. با معین شدن جایگاه و نقش هر یک از روابط اجتماعی در کل سیستم روابط اجتماعی که یک مطالعه‌ی سیستمی دقیق در مورد قوانین و هنجارهای اجتماعی را می‌طلبد، راه برای برنامه‌ریزی در راستای هدف روابط تمرکزگرا هموار می‌شود. برطبق برنامه‌ریزی دقیقی که با توجه به این شناخت صورت می‌پذیرد، می‌بایستی به گونه‌ای به تعویض روابط پرداخت که ثبات به خطر نیفتاده و شیرازه‌های اجتماعی از هم نگسلد. مسلماً بحث در مورد چگونگی این برنامه‌ریزی، خود موضوع مستقل و درخور توجهی است که در حد نگارنده‌ی این سطور نبوده و برعهده‌ی اهل فن است. هماهنگ با شکستن روابط تمرکزگرا می‌بایستی مدیریت‌های اجتماعی را از شکل تمرکزگرا خارج ساخته و به تفویض اختیارات به افراد بیشتری در گوشه و کنار کشور پرداخت. اگر این روند ادامه یابد، تا حدی که مردم بر اساس روابط غیر تمرکزگرا، تنظیم‌کننده‌ی امور خویش باشند. شکل نظام حکومتی و دولتی به نظامی مردمی تبدیل خواهد شد که هر گوشه از آن، توسط فرد یا افرادی از آحاد ملت اداره می‌شود.

این گونه شکل تنظمی دستگاه اجرایی کشور که امور مردم را تا حد لازم و ممکن به خود آن‌ها سپرده است، مسلماً قادر به متمرکز ساختن امکانات نبوده و مجبور است که برای چرخش خویش، امکانات را در اختیار مجریان امور (همان مردم) قرار دهد.

این گونه توزیع امکانات، تمام افراد را قادر می‌سازد که به اندازه‌ی تلاش و استعداد خویش، امکان عرض اندام داشته و تمامی استعدادهای نهفته در انسان‌ها و منابع طبیعی، بارور شوند.

در چنین نظامی، دیگر تفاوت‌های آن چنانی در میان سکونتگاه‌ها وجود نخواهد داشت و نه از کاخ نشانی خواهد ماند و نه از کوخ. سطح زندگی مردم به سمت هم میل می‌کند و امکانات خانه‌سازی به همان شکل و مقداری که در دست شهری است، در دست روستایی نیز خواهد بود و می‌توان گفت که دیگر جایی برای ایجاد رشد سکونتگاه‌های غیررسمی باقی نخواهد ماند.

منابع

- آقابخشی، ح. (۱۳۸۲). **حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی**، مجموعه مقالات. تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، جلد اول.
- آقابخشی، ح. (۱۳۸۲). **حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی**، مجموعه مقالات. تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی، جلد دوم.
- احمدی، ح. (۱۳۸۴). **جامعه‌شناسی انحرافات**. تهران: انتشارات سمت.
- امکچی، ح. (۱۳۷۰). **تحلیلی از ساز و کار برون‌فکنی جمعیت در برنامه‌های مسکن**.
- پیران، پ. (۱۳۸۰). **آلونک‌نشینی در تهران**. اطلاعات سیاسی، اقتصادی. شماره ۸ حاتم‌نژاد، ح. (۱۳۷۱). **اسکان غیررسمی در جهان**. ماهنامه‌ی شهرداری‌ها، سال پنجم، شماره ۵۰.
- رئیس‌دانا، ف. (۱۳۸۰). **بررسی‌هایی در آسیب‌شناسی اجتماعی ایران**. تهران: انتشارات دانشگاه علوم بهزیستی.
- ریتزر، ج. (۱۳۸۰). **نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر**. ترجمه: م، ثلاثی. تهران: انتشارات عملی، چاپ پنجم.
- زاهدی، م. (۱۳۸۲). **توسعه و نابرابری**. تهران: انتشارات مازیار.

- زاهدزاهدانی، س. (۱۳۶۹). **حاشیه‌نشین‌ی**. انتشارات دانشگاه شیراز.
- زنجانی، ح. (۱۳۷۱). **جمعیت و توسعه**. مرکز مطالعات و تحقیقات شهرسازی و معماری ایران.
- ساروخانی، ب. (۱۳۸۳). **روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، جلد اول، چاپ چهارم
- ساروخانی، ب. (۱۳۸۲). **روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی**. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، جلد دوم، چاپ چهارم.
- سقاوت، ج. (۱۳۸۳). **جامعه‌شناسی انحراف اجتماعی**. تهران: دانشگاه پیام نور، چاپ یازدهم.
- شکوئی، ح. (۱۳۵۴). **حاشیه‌نشینان شهر تبریز**. دانشگاه آذربادگان، نشریه پژوهشی، شماره ۴.
- شکوئی، ح. (۱۳۷۳). **دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری**. جلد اول، سمت.
- شیخاوندی، د. (۱۳۷۹). **جامعه‌شناسی انحرافات و آسیب‌شناسی اجتماعی شهری**. تهران: نشر آگاه.
- کسل، ف. (۱۳۸۳). **چکیده آثار آنتونی گیدنز**. تهران: نشر ققنوس.
- کوزر، ل. (۱۳۸۲). **زندگی و اندیشه بزرگان جامعه‌شناسی**. ترجمه: م، ثلاثی. تهران: نشر علمی، چاپ دهم.
- گیدنز، آ. (۱۳۸۳). **جامعه‌شناسی**. ترجمه: م، صبوری، تهران: نشر نی، چاپ پنجم.
- گیدنز، آ. (۱۳۷۶). **جامعه‌شناسی**. ترجمه: م، صبوری، چاپ سوم.
- مشکور، م. (۱۳۷۵). **نظری به تاریخ آذربایجان**. انتشارات کهکشان و تهران.
- میری‌آشتیانی، ا. (۱۳۸۲). **مقدمه‌ای بر آسیب‌شناسی اجتماعی ایران**. تهران: نشر فرهنگ گفتمان.